

דמוקרטיה ובושה – על אחריות אופקית ואנכית בפוליארקיה הישראלית

גל אמיר

מבוא

תשעת החודשים הראשונים של שנת 2023 בציבוריות הישראלית התאפיינו בעצרות המוניות ששיקפו התנגדות עממית רחבת היקף לתוכניתה של הממשלה לבצע שינויים יסודיים במערכת המשפט בישראל.¹ בעצרות אלו בלטו שתי קריאות חוזרות ונשנות – "דמוקרטיה" ו"בושה" – שנשמעו מפי הדוברים והדוברות בעצרות, ונענו בקריאות קצובות של עשרות אלפי המפגינים והמפגינות.² אירועי 7 באוקטובר 2023 הסיטו הצדה במידה רבה את המאבק על הרפורמה המשפטית, אך חילוקי הדעות הבסיסיים שהביאו לידי המאבק עודם אתנו, וכל ממשלה עתידית בישראל תצטרך להידרש להם.

מאמר זה החל להיכתב בתקופה שהתהליך ההיסטורי והסוציולוגי שהניעה יוזמת הממשלה לרפורמה משפטית היה בעיצומו. המאמר מציג את שורשיו של משבר זה בעזרת ניתוח שתי הקריאות החוזרות ונשנות – "דמוקרטיה" ו"בושה" – וייחוסן

- 1 ממשלת ישראל הכריזה כי מדובר ב"רפורמה משפטית", ואולם מחנה מתנגדי התוכנית מכנה אותה "הפיכה משטרית". לשם האחידות, מאמר זה יתייחס למהלך כאל "רפורמה משפטית", אך אין בשימוש במושג זה משום אמירה שיפוטית הנוגעת למהות המהלך שהוכרז עליו.
- 2 מטבע הדברים, ניתוח אקדמי של הניסיון לכוון "רפורמה משפטית" בישראל ב-2023 ושל תנועת הנגד הוא עדיין נדיר ביותר. בעת כתיבת המאמר, התהליכים ההיסטוריים והסוציולוגיים המורכבים המשויכים לאירוע זה מצויים עדיין בעיצומם. תיאור אקדמי יחיד של מקורות המחאה, והמהלכים בשלושת החודשים הראשונים לשנת 2023 מובאים במאמרו של שולצינר (Shultziner, 2023), שאף הוא דסקרפטיבי יותר משהוא אנליטי. תיאור עצרות ההמונים אצל שולצינר מסתמך על ניסיונו של המחבר, שכמיליוני ישראלים אחרים נחשף לעצרות אלו כצופה או כמשתתף.

לשלושת רכיבי המשטר הפוליארכי³ על פי גיירמו אודונל (O'donnel, 1998) – דמוקרטיה, ליברליזם ורפובליקניזם. המאמר יבחן את הדרך שרכיבים אלו נתפסים בעיניהם של שני המחנות הנצים, וינסה לאתר את שורשי המשבר באתוס הפוליטי הישראלי, מתוך ניתוח גניאָלוגי־קונטקסטואלי⁴ של מושגי יסוד אלו, וקישורם ל"דמוקרטיה" מחד גיסא ול"בושה" מאידך גיסא. אציע כי בעוד שהמחנה התומך ברפורמה המשפטית ממצב במקום הגבוה ביותר את האחריות האנכית – זו של הנציגים הנבחרים כלפי בוחריהם, הרי שמחנה המתנגדים לרפורמה חושש מאובדן האחריות האופקית – מנגנוני הבלמים והאיזונים שבלעדיהם פעולת הפוליארקיה עלולה להידרדר למשטר שאינו דמוקרטי ואינו פוליארכי.

בדומה לדיון הציבורי סביב הרפורמה, הדיון במאמר זה נוגע אך ורק להסדרים החלים בטריטוריה שבריבונות ישראל, שהיא רק חלק ממה שכינה ברוך קימרלינג "מערכת השליטה הישראלית" (קימרלינג, 2004). מבט רחב יותר על מערכת שליטה זו יכול לצבוע באור שונה את הדיון בערכים כגון "דמוקרטיה" ו"ליברליזם". בשני הצדדים מצויים תומכים במגוון פתרונות לבעיית השליטה הישראלית באוכלוסייה הפלסטינית ברובה הנמצאת ב"מרחב השליטה הישראלי". אמנם יש המתייחסים לבעיה זו כניצבת בליבת הדיון, אך אחרים סבורים כי מדובר בעניינים נפרדים. אותה "דמוקרטיה" שעליה נאבקים הצדדים, יש לזכור, רחוקה מלהיות מושלמת במובן זה, וכך גם במובנים אחרים (נויברגר, 1999).

המאמר יתחיל בסקירת מושגי הבסיס המשמשים בדיון – דמוקרטיה, פוליארקיה, ליברליזם ורפובליקניזם. לאחר מכן יבחן מקומו של כל רכיב באתוסים המכוננים של החברה הישראלית, ועל סמך בחינה זו ינותח התהליך שעבר על החברה הישראלית בעשורים האחרונים.

3 המושג "פוליארקיה", כפי שהגדיר רוברט דאהל (Dahl, 1989), מתייחס למשטר המפעיל הליכים פרוצדורליים מסוימים שמכוחם מכריעים בין קבוצות כוח בחברה. המושג יובהר בהרחבה בהמשך.

4 השיטה הגניאָלוגי־קונטקסטואלית לפרשנות טקסט היסטורי יוצרת היסטוריה של הקשרים, ובתוך כך חושפת בפרוטרוט את רשת ההקשרים הרעיוניים של הטקסט, מתוך עיגונה במקום ובזמן, ולנוכח המקורות שעמדו בפני המשתמשים בטקסט זה בכל עת (עוז־זלצברגר, 2008).

1. דמוקרטיה!

שני הצדדים במאבק "הרפורמה המשפטית" בשנת 2023 טוענים כי הם דוברים ופועלים בשם הדמוקרטיה. הדבר אינו מעורר פליאה, שכן תקופתן של האידיאולוגיות שנהגו בכוז גלוי למושג "דמוקרטיה" – כגון הנאציזם בשנות ה-30 של המאה ה-20 – חלפה עם מלחמת העולם השנייה. בתקופה שלאחריה, גם המשטרים המדכאים ביותר, כגון זה ששרר במזרח גרמניה או השורר בצפון קוריאה, מתנאים בהיותם "דמוקרטיים".⁵ נראה כי "דמוקרטיה" נעשתה מילת שבח חסרת משמעות לתיאורו של כל משטר כמעט (Barry, 1995, p. 276; Outhwaite, 2006, p. 147). גביוזן ועוז-זלצברגר (2012) מבחינות בין דמוקרטיה "פורמלית" לזו ה"מהותית", המתבססת גם על עקרונות יסוד התואמים את הליברליזם הפוליטי. אלא שמדובר בהבחנה שאינה אוניברסלית ואינה נקייה מספקות, ויתר על כן נראה כי אין בכוחה ליצור את קו הגבול בין המחנות הנצים בישראל, בייחוד לאור הגדרתה העצמית של מדינת ישראל מדינה "יהודית ודמוקרטית" – הגדרה שיש בה הטמעה של ערכים "יהודיים" לעצם מהותו של המשטר. ערכים אלה הם בבחינת גורם שהתאמתו למונחי יסוד ליברליים אינו ברור, ונראה כי הוא כשלעצמו אינו שנוי במחלוקת בין רוב התומכים בשני הצדדים.⁶ במאמר זה, כדי להימנע מאמירות המכריעות בין "ערכים", נבחן את הדמוקרטיה הישראלית לפי אמת המידה ה"נקייה" ביותר מערכים, ברוח הפוליארקיה – מודל משטרי המתאר סוג של דמוקרטיה הליכית. שיטת ממשל אינה יכולה להיות על פי הגדרתה "נקייה מערכים". עם זאת, הפוליארקיה מצטמצמת למכנה המשותף הדמוקרטי הנמוך ביותר, המתבטא בדרכים פרוצדורליות קלות יחסית לאיתור, כגון זכות הצבעה, ומתרחקת ממחלוקות הקשורות בערכים כ"זכויות אדם".

דאהל (Dahl, 1989, p. 220) מגדיר את הפוליארקיה משטר המקנה למרבית האוכלוסייה הבוגרת זכות הצבעה שמיושג עשוי להביא לידי הדחתם של בכירי השלטון במדינה. על פי דאהל, משטר פוליארקי מחייב קיומם של שבעה תנאים

5 שמה הרשמי של מזרח גרמניה היה "הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (DDR)", ואילו צפון קוריאה מכנה את עצמה "הרפובליקה הדמוקרטית העממית של קוריאה".

6 הגדרה עצמית זו מצויה במספר רב של חוקים, ובהם שלושה חוקי יסוד, שהם אבני הבניין לחוקה הישראלית ההולכת ונכתבת – חוק יסוד: הכנסת; חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו; חוק יסוד: חופש העיסוק.

אלה: (1) השליטה בהחלטות הממשלה מופקדת בידי נציגים נבחרים; (2) נציגים אלו נבחרים בבחירות הוגנות וחופשיות; (3) זכות הבחירה נתונה למעשה בידי האוכלוסייה הבוגרת בכללותה; (4) זכותו של כל אדם המשתייך לגוף הבוחר להתמודד על משרה ציבורית; (5) זכותם של כל אזרח ואזרחית להתבטא בחופשיות בלי חשש מעונש; (6) לאזרחים ולאזרחיות יש גישה למקורות מידע אלטרנטיביים; (7) לאזרחים ולאזרחיות נתון החופש להתאגדות עצמאית.

מהו הקשר בין פוליארקיה לדמוקרטיה? דאהל סבור שקיומה של פוליארקיה הוא תנאי הכרחי, אך אינו תנאי מספק, לדמוקרטיה. בהינתן עומק המשמעות הנוספת שיצקו רבים למושג זה, ובהם דאהל עצמו, מסייעת תפיסתו של אודונל (O'donnell, 1998) את הפוליארקיה כ"דמוקרטיה פוליטית", שנוהגים בה תנאי מינימום הכרחיים לקיום משטר שמתנהל בו הליך סדור של הכרעה בין קבוצות אליטה פוליטיות. כפי שציין דאהל (Dahl, 1989, p. 222), תומך הדמוקרטיה המוצא את עצמו נתון למשטר שאינו פוליארכי ייחל שקהילתו הפוליטית תחצה את סף הפוליארקיה, בעוד שתומכת הדמוקרטיה המתגוררת במדינה בעלת מסורת פוליארכית תאמין בדרך כלל שהמשטר אינו דמוקרטי דיו וכי יש לשפרו. המושג "פוליארקיה" מתאר תהליך המאופיין בתנאים מוגדרים, חפים ככל האפשר מערכים. אני מבקש לטעון כי המאבק בישראל ב-2023 אינו על "ערכים", שמטיבם הם סובייקטיביים ושנויים במחלוקת, אלא על המשך קיומה של מדינת ישראל כפוליארקיה, שכן נראה בבירור שבנקודת הזמן שהמחנה התומך ברפורמה המשפטית יזם את מהלכיו – הייתה ישראל פוליארקיה.⁷

הבדיקה הראשונה שעלינו לערוך היא אפוא, האם יש משהו בתנאי הרפורמה המשפטית המוצעת הסותר את המודל הפוליארכי של דאהל?

חוות דעת שהוכנה עבור המכון הישראלי לדמוקרטיה בתחילת פברואר 2023 מביא את עיקרי הרפורמה המוצעת: צמצום סמכות בית המשפט לפסול חקיקה באופן אפקטיבי; פסילת חקיקה תתאפשר רק אם חוק סותר הוראה מפורשת בחוק יסוד; הגבלת סמכות בית המשפט לביקורת שיפוטית על חוק יסוד; פסקת התגברות שתאפשר לכנסת לחוקק כל חוק, גם אם בית המשפט יפסוק כי החוק פוגע בזכויות

7 סקר שערכו מדעני מדינה בשנת 2017, הבוחן את התקיימות תנאי הפוליארקיה במדינות העולם, קבע לפי נתוני אותה שנה כי ישראל ממוקמת במקום גבוה מאוד במפת הפוליארקיה העולמית (Teorell et al., 2019).

המעוגנות בחוק יסוד; שינוי הרכב הוועדה למינוי שופטים כך שתתאפשר שליטה של הקואליציה במינויים; ביטול "עילת הסבירות" – עילה המאפשרת ביקורת של בית המשפט על החלטות שלטוניות החורגות ממתחם הסבירות (טהון אשכנזי, 2023).

נייר העמדה מתאר את רכיבי הליכה של "הרפורמה". בוויכוח הציבורי העז הוצפו עניינים רבים נוספים, חלקם משפטיים או משטריים, חלקם פוליטיים וחלקם פרסונליים, כגון הצעות לשינויים מהותיים בתפקידי היועצים המשפטיים במשרדי הממשלה, הקמת "קרן ארנונה"⁸, פיטורי השר דרעי והשר גלנט, ומינוי סגן השר אבי מעוז. כל אלו נראו קשורים ישירות או בעקיפין לרפורמה המוצעת, ובכל סוגיה מסוגיות אלו היו קווי המחלוקת זהים. לא הייתה סיבה של ממש שהמחנה התומך ברפורמה המשפטית יתמוך גם בהקמת "קרן הארנונה", שעלתה לדיון בחודש מאי 2023, אך משעלתה סוגיה זו לסדר היום, היה ברור כי היא נהנית מתמיכתו של המחנה המצדד ברפורמה המשפטית, וכי המחנה המתנגד לה מתנגד גם לרעיון הקמתה של "קרן הארנונה".

נראה כי קבלה חלקית או מלאה של הסעיפים העיקריים ברפורמה לא הייתה פוגעת ישירות בהגדרתה של ישראל כפוליארקיה, לשיטתו של דאהל. השינויים נוגעים ברובם לממשק שבין הרשות השופטת לרשות המבצעת – ממשק שהגדרתו של דאהל, כפשוטה, אינה מתייחסת אליו. בהינתן עובדה זו, ובהינתן מגוון הסוגיות והתחומים שבהם נמתח קו ברור בין המחנה התומך ב"רפורמה" לבין המחנה המתנגד לה, נראה כי אין די בהגדרה זו, וכי יש צורך בעיון מעמיק יותר במהות הפוליארקיה, ובמבנה הפוליארקיה הישראלית בפרט, כדי להבין לאשורה את המחלוקת שבין שני הצדדים הנצים.

8 מדובר בחוק הרשויות המקומיות (הקרן להרחבת ההשקעה בתושב ולהגדלת היצע הדירות), תשפ"ג-2023, שהתקבל בכנסת כחלק מ"חוק ההסדרים" לתקציב 2023-2024. לפי החוק, הוקמה קרן שאליה יפרישו רשויות מקומיות נתח מהכנסותיהן מארנונה לעסקים. כספי הקרן יחולקו לעידוד בנייה למגורים ברשויות בעלות מעמד כלכלי נמוך. מבקרי התוכנית סבורים כי מדובר בהשתלטות שלטונית על כספי הארנונה, ובהעדפת רשויות מקומיות ביהודה ושומרון – שיהיו פטורות לפי חוק מחובת הפרשה לקרן, אך יוכלו ליהנות מהכספים שיפרישו הרשויות האחרות – מרשויות מקומיות חלשות שאינן ביהודה ושומרון.

2. אחריות אופקית ואחריות אנכית

הפוליאררכיה אינה מבנה פשוט הניתן לרדוקציה לרכיבים מכניים, אלא היא תוצר של מאות שנות פיתוח, חשיבה ופרקטיקה פוליטית. כיום מרבית המשטרים במדינות הם פוליארכיים – עובדה המעידה כי מדובר במבנה משגשג ומפותח דיו (Teorell et al., 2019). לפיכך, וכדי להבין את קו השבר בפוליאררכיה הישראלית בשנת 2023, אין די בבחינת הגדרתו של דאהל, או בבחינת התקיימותם של הרכיבים ההליכיים בפוליאררכיה לפני הרפורמה המוצעת ולאחריה, אלא יש להתבונן במבנה פוליטי זה בראיית עומק.

אודונל (O'donnell, 1998) מבהיר כי כל משטר פוליארכי מורכב משלושה רכיבים שהם זרמי העומק – דמוקרטיה, רפובליקניזם וליברליזם. טענתו של אודונל היא שההבדלים באופיים של משטרים נובע משוני בדומיננטיות של כל אחד משלושה רכיבים אלו בתמהיל המשטר הפוליארכי באותה מדינה. הרכיב הרפובליקני והרכיב הליברלי מתקיימים בעוצמה משתנה בכל משטר פוליארכי, אם כי כשלעצמם אינם רכיב הכרחי לקיומה של הפוליאררכיה.

הרכיב הדמוקרטי הוא בפשטות קבלה של הכרעת הרוב. מובן שהמחנה התומך ברפורמה המשפטית, שהחלה את דרכה עם ניצחונו של גוש הימין בבחירות 2023, מדגיש רכיב זה, ורואה בו את עיקרו של המשטר הדמוקרטי (טאוב, 2023). שורשיו של הרכיב הדמוקרטי מגיעים אמנם עד לערי המדינה היווניות בעולם העתיק, אך עם זאת אין כל טעם לערוך השוואה היסטורית של הרכיב הדמוקרטי בין העולם העתיק לימינו, שכן בערי המדינה היווניות השתתפו בקהילה הפוליטית גברים בעלי רכוש בלבד, וחלקם באוכלוסייה היה קטן, ואילו הפוליאררכיה במאה ה-21 מבוססת על השתתפות כל איש ואישה בוגרים. כזכור, אריסטו הגדיר את הדמוקרטיה "השחתת המשטר המדיני" – הפוליטיאה (πολιτεία) (אריסטו, 2009, עמ' 136), ודומה כי נוכל להסכים עמו כשמדובר במשטרים המבוססים על הכרעת הרוב, ועליה בלבד.

הרכיב הרפובליקני נוגע לתפיסה שלפיה "החירות הפוליטית מתקיימת מקום שאזרחי המדינה אינם מוכפפים לאינטרסים פרטיקולריים, אלא לטוב משותף הנקבע על-ידיהם בהתדיינות פוליטית חופשית, שבה הם משתתפים על בסיס שוויוני" (מאוטנר, 2012, עמ' 562). תפיסה זו, ששורשיה ברפובליקה הרומית, דורשת מכל אזרח ואזרחית מעורבות פוליטית פעילה, כפיפות לשלטון החוק

והקרבה עצמית בשירות הכלל, שהם רכיביה של "המידה האזרחית הטובה" (civic virtue) – מידה שמשמעותה בפשטות "הנטייה להציב את טובת הציבור מעל טובת הפרט במחשבה ובמעשה"⁹ (Dagger, 1997, p. 14).

הרכיב הליברלי נוגע לזכויות האדם. ייתכן כי חלק מהמחלוקת הנוגעת לרכיב זה קשורה במושג "משילות" המשמש לתיאור הרפורמה שמציעים תומכיה.¹⁰ אמנם אין עוררין שה"משילות" היא גורם חשוב, בדומה ל"דמוקרטיה", אך נראה כי השימוש של תומכי הרפורמה במושג זה מכוון לחיזוק כוחה של המדינה על חשבון זכויות האדם. באופן דומה רווחות הפניות ל"זכויות האדם" בשיח של מתנגדי הרפורמה, כמשקל נגד לדיון ב"משילות" במחנה התומכים.

אודונל מבהיר כי הרכיב הליברלי בפוליארקיה נוגע להכרה של המדינה בעובדה שיש זכויות שאף אחד, לרבות המדינה, אינו רשאי לפגוע בהן (O'donnel, 1998, p. 113). ואולם בכך אין די. התיאוריה שבבסיס המונח ליברליזם זכתה למגוון רחב של פרשנויות ויישומים, והיא מייצגת תפיסות עולם שונות ואף סותרות. ג'ודית שקלאר (Shklar, 1989, p. 23) כתבה על "הליברליזם הג'פרסוני של זכויות, והליברליזם האמרסוני המחויב להתפתחות עצמית".¹¹ אלו רק שתי דוגמאות לשיטות ליברליות המבוססות על מסד רעיוני שונה בתכלית. ברור שאין דומה ליברל ההולך אחר שיטתו של ההיפר-קפיטליסט פרידריך האייק לזה ההולך בעקבות שיטתו הקנטיאנית של ג'ון רולס, אף ששניהם היו מגדירים את עצמם ליברלים. בכל אחת מהשיטות טיבה של הזכות שעליה מבקש הליברל להגן הוא שונה, והרציונל הניתן להגנה שונה אף הוא.

כזכור, סיעת הליכוד, המובילה את השאיפה לרפורמה משפטית, מגדירה את עצמה מפלגה לאומית-ליברלית. אף שמאפיינים בסיסיים של הליברליזם, כגון ההבחנה בין הממד הציבורי לממד הפרטי, ניתנים לאיתור כמעט בכל שיטה המכנה את עצמה "ליברליזם", נראה כי הגדרה טובה דיה מצויה אצל שקלאר עצמה, בהקשר של הדיון ב"ליברליזם של פחד". להגדרתה, ליברליזם הוא דוקטרינה

9 תרגום שלי (ג"א).

10 כך לדוגמה, בנאום שבו הציג את הרפורמה לציבור כינה שר המשפטים יריב לויין את הרפורמה המוצעת "רפורמת המשילות". שלמה פיטרקובסקי ועטרה גרמן, **רפורמת המשילות: שר המשפטים יריב לויין הכריז על ארבע רפורמות משפטיות**. מקור ראשון (4.1.2023).

11 שני האישים הם: תומס ג'פרסון, מאבות החוקה האמריקנית, והפילוסוף האמריקני בן המאה ה-19 ראלף וולדו אמרסון.

פוליטית בעלת מטרה אחת – להבטיח את התנאים הנחוצים להגשמת החירות האישית. לצורך הניתוח הנוכחי, יתרונה של שיטה זו הוא בהיותה נטולת "ערכים". שקלאר, שלא כג'פרסון או כאמרסון, אינה מבססת את שיטתה על אידיאולוגיה מובנית, על מקורן העל-אנושי של הזכויות או על שיטה פילוסופית מסוימת, אלא על החשש מכוחה של המדינה ומאכזריותם של סוכניה (Shklar, 1989). יש להבהיר כי חשש זה אינו מתייחס רק לרכיב האנכי בפוליארקיה, אלא גם לרכיב האופקי. כפי שהבהיר אודונל, מנהיג אוטוריטרי המחויב לבחוריו בלבד נוטה שלא להיות מחויב לשלטון החוק ואף נוטה שלא להבחין בין האינטרסים האישיים שלו לאלו של הציבור (O'donnell, 1998, p. 119) – שלטון שקל לו יותר להגיע לידי אכזריות המדינה וסוכניה שממנה חוששת שקלאר.

שלושת הרכיבים – הדמוקרטי, הרפובליקני והליברלי – אינם תואמים בהכרח, שכן לדוגמה החיפוש אחר הטוב הרפובליקני המשותף, רווי הערכים, יכול לעמוד בניגוד לשמירה הליברלית על זכויות היסוד, המבוססת על "ליברליזם של פחד" שהוא כשלעצמו נטול ערכים. יתר על כן, שני רכיבים אלו יכולים לעתים להימצא בקונפליקט עם הכיבוד הדמוקרטי של הכרעת הבוחר. הפוליארקיה, כאמור, אינה משטר פשוט הפועל לפי כללים מכניים וקבועים מראש, ויש בה מורכבויות וסתירות פנימיות שלעתים קשה להכילן; כל משטר פוליארקי מבוסס על תמהיל של שלושה רכיבים אלו – דמוקרטיה, רפובליקניזם וליברליזם – ומשקלם היחסי הוא המקנה לו את אופיו הייחודי. כך לדוגמה צרפת, שבשל ההיסטוריה הייחודית שלה ותרבותה האזרחית נתפסת כמדינה שהרכיב הרפובליקני בה הוא הדומיננטי ומקנה לה אופי ייחודי ומובהק.¹² מאוטנר דן במסורת הרפובליקנית הברורה שרווחה עם ייסודה של מדינת ישראל – מסורת שנשחקה עד מאוד לטענתו בעקבות עליית

12 אדגיש ואסייג כי מדובר בהכללה, שכן אמנם בערש הרפובליקה הצרפתית ניצב החיפוש אחר הטוב המשותף, שהגיע אף למקומות קיצוניים ול"שלטון הטרור" ששאב את הצידוק שלו מהפילוסופיה של רוסו בדבר "הרצון הכללי", ומשמש עד ימינו דוגמה מובהקת לרפובליקניזם אזרחי שיצא מכלל שליטה (לניתוח מפורט, ראו: טלמון, 1956), אך המאה ה-19 רבת התהפוכות הביאה עמה מבחר זרמי חשיבה – מקתולים קיצוניים ומונרכיסטים ששללו את הרפובליקה מכול וכול ועד לליברלים קנאים לזכויות אדם שביקשו לחזק את הרכיב הליברלי (ראו ניתוח של ארנדט את פרשת דרייפוס: ארנדט, 2010, עמ' 162 ואילך). כיום ניצבת צרפת לפני אתגרים רבים ומגוונים, שאחד החשובים שבהם הוא שינוי של ממש בתפיסת הזהות הלאומית עקב גלי ההגירה מהשנים האחרונות, ועדיין אין חולק על הדומיננטיות של הרעיון הרפובליקני ברטוריקה הציבורית בצרפת, בסימבוליזם ובתרבות הפוליטית שם (Jennings, 2000).

הניאור-ליברליזם כאידיאולוגיה השלטת בקרב האליטות בישראל (מאוטנר, 2012). לתהליך זה נשוב בהרחבה בהמשך.

אודונל (O'donnel, 1998, p. 112) ממשיך ומבהיר שבהשוואה לרכיב הדמוקרטי במשטר הפוליארכי המתייחס לאחריות האנכית – האחריות שבין הנבחר למצביעו – הרי שהרכיב הרפובליקני והרכיב הליברלי מתייחסים לאחריות האופקית, כלומר למערכת האיוונים והבלמים שבין הרשויות. הוא מסביר זאת בפשטות, בציינו כי בפוליארכיה אין די בהפרדת רשויות, ולשם קיומם של הרכיבים הליברלי והרפובליקני במשטר הפוליארכי, יש צורך בפיקוח הדדי של הרשויות זו על זו, במנגנון של איוונים ובלמים. משטר המחפש אחר הטוב המשותף, או שזכויות האדם הן בראש מעייניו, ישאף להגביר את האיוונים והבלמים, במנגנון של היוון הדדי בין האידיאולוגיה העומדת בבסיס המשטר לבין פרקטיקת הביקורת ההדרית של רשויותיו.

דברים אלו זורים אור על המחלוקת הנוכחית בישראל ב-2023: מחנה "הרפורמה המשפטית" מבקש לחזק את הרכיב הדמוקרטי בפוליארכיה הישראלית, בעוד שמחנה המתנגדים לרפורמה מבקש לחזק את הרכיב הרפובליקני והרכיב הליברלי. המחנה המצדד ברפורמה מבקש לחזק את הכרעת הרוב במישור האחריות האנכית, והמחנה המתנגד לה מבקש לחזק את האיוונים והבלמים במישור האחריות האופקית. מכאן מתחווה מהות הפגיעה הנטענת של סעיפי הרפורמה בבסיס הפוליארכיה הישראלית. סעיפיה כולם נועדו להשליט את הכרעת הרוב על כלל רשויות המדינה ובתוך כך להחליש באורח ניכר את היכולת לביקורת, ובייחוד ביקורת שיפוטית, על הרשות המבצעת.¹³ מכאן שהקריאה "דמוקרטיה" מכוונת ל"שמירה על זכויות אדם" במונח הליברלי, והקריאה "בושה" מקוננת על אובדן הנורמות של הקרבה עצמית למען הכלל במונח הרפובליקני האזרחי ועל אובדן המידה הטובה האזרחית.

שני עניינים אלו נראים קשורים לרפורמה רק בעקיפין, שכן אין קשר ישיר בין סעיפי הרפורמה המוצעת לבין התנהלותו האישית של ראש הממשלה ומשפחתו, שעליה מלינים המוחים, או לפגיעה הנחזית בזכויות הלהט"ב בשל מינוי אלה

13 הסברה הרווחת היא שהרשות המבצעת בישראל היא הדומיננטית משתי הרשויות – המבצעת והמחוקקת. מעמדה של הרשות השופטת חזק יחסית לשתייהן, אך הוא בעל פגם חמור – היעדר הגנה חוקתית – פרצה שמאפשרת את הניסיונות להחלישו ברוח הרפורמה המשפטית (ראו: שטרית, 1990; קברטץ-אברהם, 2018).

המתנגדים להגנה על זכויות אלה. עם זאת, הבהרת ההיזון החוזר החיובי בין האיזונים והבלמים שביסוד האחריות האנכית בפוליארקיה לבין הרכיבים הרפובליקניים והליברליים במשטר חושפת את הקשר הברור שבין הדברים. אין חולק כי משטר שחסר לחלוטין את הרכיב הליברלי והרכיב הרפובליקני מעמיק מאוד את הפער בין הפוליארקיה שהיא בעיקרה מושג פרוצדורלי לבין ה"דמוקרטיה" שהיא בעלת מובן ערכי עמוק בהרבה.

3. גניאָלוגיה קונטקסטואלית

השאלה העומדת במרכז המחלוקת בשנת 2023 היא מהי ישראל ומהי ישראליות (טאובר־פבזנר וערב, 2023). בעקבות הביטוי הוויזואלי הבולט של דגל ישראל בעצרות ההמונים המאפיינות את גל המחאה המדובר, ומתוך תולדות השימוש בדגל בהקשריו ההיסטוריים – מהקונגרסים הציוניים שלפני קום המדינה ועד לשימוש בו ב"ריקוד הדגלים" ביום ירושלים ובמחאה – התחקו טאובר־פבזנר וערב אחר מגוון הקשרים שדגל ישראל הונף בהם והגיעו למסקנות ביחס למשמעות הנפתו כיום, בהקשר הרלוונטי. "סמל, ובפרט סמל לאומי, הוא אתר עשיר לפרשנות. יש בו תכנים קונצנזואליים ותכנים מתחרים או מתנגדים [...]", כתבו החוקרות. מלאכתנו במאמר זה קלה יותר, שכן הטרנספומציה מהסמל הוויזואלי לרעיונות הניתנים לפירוש כטקסט אינה נדרשת במקום שהעיסוק בו הוא מלכתחילה בטקסט.¹⁴ בדומה להתחקות אחר מקורותיו של הדגל, ומכאן ההבנה של משמעות הנפתו כיום, נוכל לערוך גניאָלוגיה דומה לביטויים המשמשים אותנו, "דמוקרטיה" ו"בושה", כדי לנסות ולהבין מתוך ההיסטוריה של ביטויים אלו את משמעותם עבור הצועקים אותם ברחובות כיום.

כך, ביטויים כגון "דמוקרטיה" ו"בושה" אינם בגדר "ישויות" נייחות בעלות מהות שאינה ניתנת לשינוי. הצועק "בושה" בהפגנות ברחוב קפלן בתל אביב, השנה אינו דומה לזה הצועק "בושה" בשכונת גאולה בירושלים בשנת 1960,

14 טאובר־פבזנר וערב אמנם אינן מתייחסות במחקרן למשמעותו של הדגל כ"גניאָלוגיה". שיטתן היא גניאָלוגית, והן אינן היחידות שהלכו בדרך זו של מתן פרשנות גניאָלוגית לסמלים ולדגלים. בהקשר זה ראו לדוגמה את מאמרה של וליגורסקה המשרטט גניאָלוגיה פרשנית לסמל הצלב בתרבות הפוליטית בפולין (Waligórska, 2019). ועם זאת, החקירה הגניאָלוגית עוסקת לרוב בפרשנות של טקסט.

וזו הקוראת "דמוקרטיה" בהפגנות נגד הרפורמה המשפטית במרכז חורב בחיפה אינה דומה לזו הקוראת "דמוקרטיה" בסחנין ב־1976. ביטויים ומונחים הניתנים לפרשנות יש להציב אפוא בקואורדינטות משתנות של זמן ומקום, מתוך הבנת מהותם הנייחת, ומודעות ליכולת להפריך ולאתגר את האמירות המקובלות ביחס לאותם ביטויים ומונחים. כפי שכבר הראה פוקו (Foucault), הרי שבחושפה את יחסי הכוח בחברה, חושפת הביקורת הגניאלוגית גם את היכולת לשנות את המצב הקיים (ארבל, 2006, עמ' 160). פוקו דיבר על גניאלוגיה שהיא בבסיסה ביקורתית, המציגה את ההיסטוריה כ"משחק מסכות", מעין קרנבל מתוזמר שמקורו בלתי ידוע ויעדו מעורפל (גורביץ' וערב, 2012, עמ' 266). הסבר נוסף, רדיקלי פחות, לצורך בשיטת חקר גניאלוגית מציגה עוז־זלצברגר, שבעקבות קוונטין סקינר (Skinner) עוסקת בקונטקסטואליזם – פרשנות הקשרית (עוז־זלצברגר, 2003) – שעיקרה: "היסטוריה של הקשרים, החושפת בפרוטרוט את רשת ההקשרים הרעיוניים של כל הוגה והוגה וממקמת אותו ואת מדף הספרים שלו עמוק בתוך תקופתו שלו ולנוכח שלל מקורותיו. אבל דווקא בשל כוחו הרב של חקר 'ההקשר' עולות לעתים באוב העוצמה, הקוהרנטיות והרלוונטיות העמוקה של רעיונות פוליטיים מדורות עברו." מחקר גניאלוגי מקיף של הקריאות "דמוקרטיה" ו"בושה" הוא מעבר לטווח היריעה המצומצם של מאמר זה. לצרכינו תספיק "גניאלוגיית בזק"¹⁵ שתאיר שתי נקודות בהיסטוריה הישראלית – פסק דין משנת 1953, ואירוע פוליטי משנת 1954, כמתואר בהמשך. לאורו של זרקור זה נבחן למה התכוונו אז ב"דמוקרטיה", ובמה היה מן הראוי להתבייש. בתוצאות בדיקה זו נשתמש לאחר מכן לצרכינו, ונבחן את משמעותן ואת יישומן במחאת 2023. לא אתימר להנהיר באמצעות הבדיקה מהי "ישראל" ומהי "ישראליות", ואפילו לא "דמוקרטיה" מהי, אך הבדיקה תסייע להיטיב ולבחון את המניעים שמאחורי המחאה ובתוך כך את דמותה של ישראל העתידית בעיני רוחם של המוחים והמוחות, כהשלכה של ישראל בעבר – ישראל שבה, לשיטתם ולשיטתן, שררה הדמוקרטיה, והבושה ריסנה את בעלי הכוח והעוצמה.

15 המונח "גניאלוגיית בזק" הוא תרגום לעברית של Quick genealogy – מונח המתאר חקירה גניאלוגית מהירה, המתווה כיווני מחקר עתידיים יותר משהיא עוסקת בחקר גניאלוגי מעמיק.

4. "יסודות הדמוקרטיה והחופש"

המושג "דמוקרטיה" בהקשרו הליברלי בישראל יונק את ביטוי הטהור והמוקדם ביותר מפסק דין "קול העם"¹⁶ משנת 1953 – פסק דין מכונן במשפט החוקתי בארץ, שהשופט אהרן ברק כינה "מגדלור המוביל דרכנו" (ברק, 2003, עמ' 377). פסק דין זה זכה לפרשנות נרחבת ביותר, ונראה כי קשה להוסיף על תלי התלים של מילים שנכתבו בעניינו.

סיפור המעשה ידוע, ובמרחק של 70 שנה נראה אף מעט משעשע: עיתון "הארץ" פרסם ידיעה, שכפי הנראה הייתה כוזבת, ולפיה התחייב שר החוץ של ישראל לשלוח 200,000 חיילים לסייע לארה"ב במלחמת קוריאה. העיתונים הקומוניסטיים "קול העם" ו"אל-איתחאד" עטו על הידיעה כמוצאי שלל רב, ובמאמרי מערכת תקפו את מדיניות הממשלה במילים בוטות. בעקבות זאת הורה שר הפנים דאז לסגור את מערכות העיתונים האלה לימים אחדים. מטעמם של שני העיתונים הוגשו עתירות לבג"ץ נגד הוראת שר הפנים, והתוצאה הייתה פסק דין של השופט שמעון אגרנט, המבסס את יסודות חופש הביטוי במדינתנו חסרת החוקה. בפסק דין זה מצא השופט אגרנט כי המבחן שיש להפעיל כדי למנוע מאדם להתבטא הוא מבחן של "ודאות קרובה לסכנה לשלום הציבור". מאחר שבמאמרים שעמדו על הפרק לא הייתה ודאות מעין זו, שכן הידיעה שהסתמכו עליה הייתה כוזבת, פסק השופט אגרנט כי שר הפנים פעל שלא על פי חוק.

בהקשר הנוכחי – גניאלוגיה קונטקסטואלית של המונח "דמוקרטיה" במשמעותו כרכיב הליברלי בפוליארקיה המשמש לכינון האחריות האופקית בין הרשויות – חשובה ההתחקות אחר עולמו הרוחני וההגותי של כותב פסק הדין, השופט שמעון אגרנט. על עולמו הרעיוני של אגרנט, וכן על מעשיו בסמוך למתן פסק הדין, נכתבו רבות (להב, 1999; רוזין, 2006; אמיר ובן-זאב, 2019; ג'בארין, 2021), אם כי "מדף הספרים" ששימש אותו ומקורותיו מנויים בפירוש כבר בפסק הדין.

ראשית, נבדוק האם אכן בביטוי "דמוקרטיה" התכוון אגרנט למשמעות הרכיב הליברלי בפוליארקיה ולעניין האחריות האופקית. לשם כך די לנו בפסקת הפתיחה ובפסקת הסיום של פסק הדין. החלק האנליטי של פסק הדין פותח במילים "העקרון

16 בג"ץ 73/53 קול העם נ' שר הפנים פ"ד ז 871 (1953).

של חופש הביטוי הוא עקרון הקשור קשר אמיץ עם התהליך הדמוקרטי¹⁷ – כך יוצר אגרנט קשר ישיר בין הדמוקרטיה כערך לבין זכויות האדם היסודיות במובן הליברלי. בסיום הניתוח הוציא בית המשפט צו נגד שר הפנים בגין חריגה מסמכות, וכך הוכיח כי אכן משטר דמוקרטי הכולל רכיב ליברלי זקוק לאחריות אופקית כדי שיוכל לפעול כהלכה. חשוב לציין כי המונח "דמוקרטיה" למגוון הטיות מוזכר בפסק הדין לא פחות מ-15 פעמים. לעומתו, המונח "ליברליזם" אינו מוזכר ולו פעם אחת, אך פסק הדין עושה שוב ושוב קישור ישיר בין זכויות האדם, חופש ו"דמוקרטיה" ובין עקרונות אלה לבין הכרזת העצמאות, המשקפת לפי פסק הדין את חזון העם ואת ה"אני מאמין" שלו.

הדברים ברורים וכתובים בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, אך עם זאת חשוב לבחון מניין שאוב עולם ערכים זה. מקורותיו הרעיוניים של אגרנט ניכרים במיוחד בשורה של פסקי דין אמריקניים העוסקים בחופש הביטוי, ואין תמה בכך לאור ערש השכלתו המשפטית בארה"ב. אלא שאגרנט אינו נשען רק על משפטנים אמריקנים גדולים שביצרו את חופש הביטוי בארה"ב, כדוגמת לווי ברנדייס (Brandeis) או אוליבר וונדל הולמס (Holmes), או על פסקי דין בריטיים שהיו עדיין בעלי תוקף מנחה בישראל.¹⁸ פסק הדין עשיר במובאות פילוסופיות וספרותיות, המעגנות את עולמו הרוחני של אגרנט באבות הליברליזם הקלאסי בעולם האנגלו-סקסי, ובהם: ג'ון סטוארט מיל (Mill) שנחשב לאחד מאבות המייסדים של הליברליזם הפוליטי, המשורר ג'ון מילטון (Milton) שהעלה על נס את רעיון החירות באנגליה של תקופת מלחמת האזרחים, המשפטן האמריקני זכריה צ'יפ'י¹⁹ (Chaffee) שהגן על חופש הביטוי בארה"ב בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ומדען המדינה הבריטי ארנסט ברקר (Barker), איש המפלגה הליברלית בבריטניה. כל אלו מעגנים היטב את המונח "דמוקרטיה" המוצג בפסק הדין כפי שצמח במסורת ליברלית, אנגלו-סקסית, המגינה על זכויות האדם. אפשר לומר אפוא כי בהקשר בעל משמעות בשנים הראשונות לקום המדינה זוהתה הדמוקרטיה עם מסורת ליברלית ועם אחריות אופקית.

17 מילים אלו מופיעות לאחר הקדמה קצרה שבה מבהיר אגרנט את הרקע העובדתי והחוקי למקרה ואת חשיבותו של רקע זה.

18 על פי סימן 46 לדבר המלך במועצה על ארץ ישראל משנת 1922 היו פסקי דין בריטיים בעלי תוקף מנחה במשפט הישראלי. הוראה זו בוטלה רק בשנת 1980, בחוק יסודות המשפט.

19 כך התעתיק העברי של שמו בפסק הדין "קול העם".

5. בושה

איתור הליכה הליברלית בערכי היסוד של מדינת ישראל אינו משימה מורכבת, שכן היא גלויה לעין כול ומצויה במרכזה של השיטה המשפטית והמשטרית הישראלית. איתור הרפובליקניזם האזרחי הוא בגדר משימה סבוכה יותר. מאוטנר (2012) מאתרה גישה זו של רפובליקניזם אזרחי ב"ערכי תנועת העבודה" וקובע כי אותה גישה התנוונה בעקבות הפיכת הניאוליברליזם לאידיאולוגיה השלטת במדינת ישראל. כל עוד דובר בערכים שסביב טובת הכלל, צניעות והקרבה אישית, מן המפורסמות היא שהרטוריקה של תנועת העבודה, שהתבססה על ערכים אלו, הייתה השלטת בעשורים הראשונים של המדינה. דברים אלה כמעט שאינם צריכים ראייה, ולפיכך בהקשר זה נזכיר רק את מורשתם של אבות התנועה, מורשת המונצחת ב"צריפים" של דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי, ב"אוהל" של ברל כצנלסון וב"מטבחון" של גולדה מאיר. כל אלו עומדים בניגוד לראוונות המופגנת של יורשיהם בהנהגת המדינה כיום. נראה כי חלק ניכר מהקריאות "בושה" בעצרות ההמונים מכונן אל אותה ראוונות. חלק נוסף מהקריאות מופנה כנגד הקצבת משאבי מדינה לקידום מטרות מתבדלות של מגזרים מסוימים – כגון תקציבים המגיעים לזרמי חינוך מתבדלים, או פטור גורף מגיוס לאותם מגזרים – מטרות שבהגדרתן אינן שואפות לקידום הטוב המשותף. גם במקרה זה, הקריאות "בושה" מכוונות לסנטימנט הרפובליקני של חיפוש אחר הטוב הכללי והוקעת אלו המשתמשים במשאבי המדינה לצרכים מגזריים ופרטיים ולקידום מה שנתפס כסדר יום ציבורי קיצוני שאינו מקובל על הציבור בכללותו.

"בושה" היא רגש מורכב, שבשונה מרגשות אחרים המוטמעים בנו מילדות, כגון צער, אהבה או שמחה, היא נעה בין האישי – צער על התנהגות מביישת – לבין הפגיעה הנתפסת בפרסונה הציבורית של המבויש. הבושה היא מעבר להתנסות אישית. היא העמדת המבויש אל מול תקן התנהגות רצוי מבחינה חברתית, בטענה כי אינו עומד בו. המבויש יכול לאמץ טענה זו ולהתבייש או להתעקש כי התנהגותו ראויה.²⁰ הביוש משמש כלי חברתי ממעלה ראשונה במגוון הקשרים – חברתיים, פוליטיים ומשפטיים (זיידמן, 2020א). בתחילת ימי המדינה היה הביוש נהוג כלפי מי שסטה מתקן ההתנהגות הרפובליקני המחמיר שאימצה הרטוריקה של

20 לניתוח ההיבטים הפרטיים והציבוריים של הבושה לעומקם, ראו ספרו של סטינס (Stearns, 2017).

מפלגת מפא"י השלטת. זיידמן (2020b) ולחובסקי (2007) גוללו פרשייה נידחת סביב חשיפת נתונייהם האישיים של משלמי מס, ובכלל זה רמת השתכרותם, בשנים 1949–1953, במטרה מוצהרת לחשוף מעלימי מס על מנת לעודד הצהרה על מס אמת. אלא שבתוך כך נגרם ביוש של רבים שרמת השתכרותם נתפסה כבלתי תואמת את הרטוריקה השלטת של הקרבה עצמית וצנע – ביוש פומבי בעניין שנתפס כיום כאינטימי וכפרטי: רמת השתכרות גבוהה.

פרשייה דומה שנראה כי נשתכחה היא זו הקשורה בשמו של ח"כ לשעבר אליעזר ליבנה, שהיה חבר מרכזי במפלגת מפא"י השלטת.²¹ ליבנה, איש העלייה השלישית, מונה לתפקידים מרכזיים במפלגה, ערך כתבי עת המשויכים למפלגה ושימש בשליחויות דיפלומטיות ופוליטיות. הוא נבחר לכנסת הראשונה והשנייה, ונראה כי עתידו הפוליטי היה מובטח. ב־1953 החל ליבנה בכניית בית מגורים של חמישה חדרים בשכונת קריית היובל בירושלים, בעלות של 36,000 לירות.²² התנהגות "ראוותנית" זו העלתה את חמתם של חברי המפלגה, והוא נקרא אל המוסד לביקורת של המפלגה. באוקטובר 1953 החליט המוסד לביקורת לחייב את ליבנה שלא לגור בבית שבנה, בטענה כי כל חברי המפלגה "ששטח מגוריהם או ביתם הפרטי או רכושם עולה ניכרות על מידות מקובלות מסוימות הנחשבות מקובלות וממוצעות" וזמנו לביקורת.²³ ליבנה לא קיבל את קביעת המוסד לביקורת, פרש ממפא"י, ולמעשה איבד את מקומו המרכזי בעולם הפוליטי הישראלי, אם כי המשיך להיות איש ציבור פעיל גם בשנים שלאחר מכן. עובדה מעניינת היא כי ליבנה עצמו תיאר את ביתו כצנוע, והזמין אליו עיתונאים שדיווחו: "ריהוט הבית פשוט ביותר, בכל הבית אין אף כורסה אחת, חמשת החדרים מרוהטים באותם הריטים ישנים שהיו בדירתו בתל-אביב".²⁴

הביוש והבושה עמדו במרכז העניין. המילה "בושה" אמנם אינה נזכרת בשיח הפוליטי והציבורי דאז ובקטעי העיתונות, אך ברור שהקמת בית מידות נתפסה

21 אליעזר ליבנה (ליבנשטיין), 1902–1975.

22 סכום שבהצמדתו למדר המחירים לצרכן מגיע במחירי 2023 ל־700,000 ש"ח.

23 סקירת הפרשה מתבססת על עיון בעיתוני התקופה, ובין השאר: א. ליבנה יוצא ב"אני מאשים". מעריב (21.4.1954); אתיקה פועלית או מזימה פוליטית. הבוקר (21.9.1954); עזריאל קרליבך, מהרסיין ומחריביין מפא"י. מעריב (23.4.1954); שרת הביא פרחים לליבנה. מעריב (25.4.1954); אור חדש על פרשת אליעזר ליבנה. חרות (23.10.1959).

24 שרת הביא פרחים לליבנה. מעריב (25.4.1954).

כמבישה עבור איש ציבור. אם נערוך חקירה גניאלוגית של המושג "בושה", הנזיל בהרבה והמוגדר פחות מהמושגים "דמוקרטיה" או "ליברליזם", וננסה לקשרו לרפובליקניזם האזרחי, נוכל להיעזר בשורשיו האידיאולוגיים של ליבנה בעלייה השלישית. אף שהגדיר את עצמו "סוציאליסט", הרי שיצא נגד מדיניותה הכלכלית של ממשלת מפא"י בראשית שנות ה-50, בטענה כי זו אינה מאפשרת יזמות. בריאיון לשבועון "העולם הזה" ב-1953 אמר ליבנה: "הסוציאליזם הוא כבוד לעבודה, כבוד לפועל, ואיזה כבוד יכול להיות לפועל בעם החי על קיבוץ נדבות?"²⁵ על רקע זה, המושגים "כבוד" ו"בושה" ברורים למדי, גם בלי שנערכה חקירה גניאלוגית מקיפה, וזאת גם ממרחק של עשרות שנים, וגם לאחר "הפיכתו של הניאוליברליזם לאידיאולוגיה המובילה במדינת ישראל", כדברי מאוטנר (2012).

במושגי שנת 2023 פרשת ליבנה נתפסת כמוזרה – שריד ארכאי לימים עברו. המעשה שבגינו הוקע – בניית בית של חמישה חדרים למגוריו – נחשב כיום נורמטיבי, ואפילו צנוע. ודאי שהתנהלות זו מחווירה אל מול התנהלויות המיוחסות כיום לאישי ציבור, ומשני צדי המחלוקת הפוליטית. הצועקים כיום "בושה" ודאי אינם מתכוונים להתנהלות שכזו, אם כי עדיין מצויים בשיח הציבורי בישראל שרידים לביוש מסוג זה,²⁶ שכן שורשי הביוש נטועים לעומקם בלב האתוס הרפובליקני כפי שמגולם בדרישה להצנעת לכת אישית, להקרבה למען הכלל ולחיפוש אחר הטוב הכללי.

6. סיכום – אומרים שהיה פה שמח

"אומרים שהיה פה שמח לפני שנולדתי, והכול היה פשוט נפלא, עד שהגעתי",²⁷ כתב יהונתן גפן, שמותו באפריל 2023 בא לידי ביטוי באבל מופגן של תומכי המחאה נגד הרפורמה המשפטית, אל מול ניסיונות של מתנגדי המחאה להמעט

25 קול קורא במפא"י. העולם הזה (12.2.1953).

26 כדוגמת הביקורת על השכר ששולם לזמרת עדן בן זקן מהקופה הציבורית על הקלטת השיר "הללויה" ליום העצמאות ה-70 של מדינת ישראל – נתון שפורסם ביוזמת סתיו שפיר, אז ח"כית מטעם מפלגת העבודה, מפלגה שהיא יורשתה של מפא"י מימיו של ליבנה (ויידמן, 2020, עמ' 794).

27 גפן, י' (1973). יכול להיות שזה נגמר. בתוך: איינשטיין, א'. ארץ ישראל הישנה והטובה. חיפה: ליטרטון.

את דמותו.²⁸ נראה כי המבט הנוסטלגי בשירו זה משקף חלק ניכר מהסנטימנט המניע את המחאה והעומד מאחורי קריאות כגון "דמוקרטיה" ו"בושה". ואכן, קריאות אלה מובילות אותנו אל עבר מבט נוסטלגי.

רכיב בולט במחאה נגד הרפורמה המשפטית הוא מחאת "לוחמי 73". אלו, חמושים בטנק מקרטון, ובעותק ענקי של מגילת העצמאות, נדרו בעצרות והטיפו לשיבה לערכי המגילה – ערכים הבאים לידי ביטוי בייחוד בפסקה שעליה חזרו שוב ושוב, ובהבטחה הגלומה בה, ולפיה מדינת ישראל "תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון חינוך ותרבות". מהבטחה זו, כמשאר המגילה, נעדרת המילה "דמוקרטיה", אך מוטבעים בה היטב ערכי הליברליזם והרפובליקניזם, כפי שהראתה החקירה הגניאלוגית שלנו שהתמקדה באירועי שנת 1953 – חמש שנים לאחר שחוברה המגילה ו־70 שנה לפני אירועי מחאת 2023.

ישראל של שנת 1953 לא הייתה מדינה ששררה בה דמוקרטיה במובנה כיום. לשם השוואה, בשנת 2017 הייתה ישראל אחת המדינות המובילות במדד הפוליארקיה (Teorell et al., 2019). סביר להניח שלו היה מדד זה מתייחס לשנת 1953, הייתה ישראל מדורגת במקום נמוך בהרבה – בין השאר משום שתושבי ישראל הפלסטינים היו נתונים לממשל צבאי ישראלי, וכן משום שהאפשרות להחליף את המפלגה השלטת נתפסה כדמיונית.²⁹ ואולם עם זאת, בעולם שעדיין לא חווה אז את גלי הדמוקרטיזציה בדרום אירופה ובאמריקה הלטינית בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־20, וכן את התפרקותם של משטרים טוטליטאריים במזרח אירופה וברית המועצות לשעבר בשנות ה־90 של אותה מאה – יש להניח שישראל לא הייתה נמנית עם המדינות האחרונות בדירוג.

גם אותן דוגמאות לרכיבים רפובליקניים וליברליים שהובאו בסקירה הגניאלוגית של מאמר זה יכולות להיראות כמפגן של רטוריקה ריקה. בייחוד במקרה של ליבנה, שעליו הוחלו אמות מידה מחמירות שספק אם היו נהוגות בשנת 1953, וודאי שלא לאחר מכן. אך גם פסק דין "קול העם", ובכלל זה מרכזיותו בשיטתנו המשפטית

28 ח"כ טלי גוטליב: יהונתן גפן ייצג שתיינות, סמים ופריצות. וואלה (23.4.2023).
29 ואכן, החלפת השלטון הראשונה אירעה רק כעבור 25 שנים, בשנת 1977, כשבאופיו של המשטר בישראל התחוללו שינויים ניכרים.

והשבחים שזכה להם בעשרות השנים מאז פרסומו, ניתן לניתוח כיוצר "מסלול חוקתי נפרד ליהודים", כפי שטוען חסן ג'בארין - מסלול שלמעשה מקבע את מעמדם של ערביי ישראל כאזרחים שאינם שווים זכויות (ג'בארין, 2021).

זו הייתה גם השנה שחוקקו בה את חוק בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), המגלם את אחת הפגיעות המתמשכות והמרכזיות ברכיב הליברלי של מדינת ישראל, ועיקרו כפיית סמכותם של בתי הדין הרבניים על ציבור רחב שאינו חפץ בכך (אמיר, 2014). ההשתתפות הדמוקרטית של ציבורים נרחבים בפעולתה של הפוליארקיה הישראלית, עד כמה שהתקיימה בתחילת ימי המדינה, הייתה מוגבלת. מנגנונים פוליטיים ומפלגתיים רבי עוצמה הדירו ציבורים שלמים מהשתתפות אפקטיבית בקבלת ההחלטות, והתנהלו בדרכים פטרנליסטיות כלפי ציבורים אחרים, כגון דתיים ומזרחים (אייזנשטדט, 2002, עמ' 89). במעבר חד ל-2023, ניתן לומר במידה סבירה של ודאות, כי הצד התומך ב"רפורמה" מגיע בעיקרו מאותם ציבורים שהודרו מהשתתפות פוליטית אפקטיבית, וסבלו מקיפוח ומיחס פטרנליסטי ומזלזל בתקופה הזו.

מנגד, המוחים והמוחות במחאת 2023 נגד הרפורמה המשפטית, אלה הקוראים "דמוקרטיה" ו"בושה", זיהו נכונה את הסכנה הנשקפת לפוליארקיה הישראלית. קריאות אלה נועדו לחזק את המנגנונים הבסיסיים של הפוליארקיה, המבוססים על הרכיבים הליברליים והרפובליקניים, אותם רכיבים שתומכי ה"רפורמה" מתנגדים להם. נותרת בעינה השאלה, האם חיזוק זה יתרום למדינה שוויונית יותר, דמוקרטית יותר ומתוקנת יותר, או שמא מנגנוני הכוח הישנים יחזירו אותנו לגרסה של אותו עבר נוסטלגי, שנת 1953, שאינה טובה בהכרח ממצבה הצפוי של המדינה אם תתקבל ותיושם אותה "רפורמה משפטית". נראה כי לצד המחאה והקריאות, על המוחים והמוחות להבהיר מהי בדיוק אותה "דמוקרטיה" שהם חפצים בה, ואיזו התנהגות היא בגדר "בושה". הרוח הדמוקרטית האמיתית המנשבת מגלי המחאה מעלה בכותב שורות אלו תקווה כי בירור זה עשוי לשאת פרי, וכי ישראל שלאחר שקיעת אבק המאבק וההתאוששות מאסון 7 באוקטובר, שאך הדגיש את הצורך בשאיפה לקידום הטוב הכללי בישראל, תהיה מדינה דמוקרטית, ליברלית ורפובליקנית. ארהיב עוז להביע תקווה מרחיקת לכת אף יותר, ולפיה מעבר לפוליארקיה ההליכית צופן העתיד כינונה של דמוקרטיה אמיתית ומהותית.

מקורות

- אייזנשטרט, ש"נ (2002). **הדמוקרטיה ונפתוליה: פרדוקסים בדמוקרטיה המודרנית**. בן שמן: מודן.
- אמיר, ג' (2014). **הסדר העדה הדתית במדינת ישראל כמנגנון של שליטה ומיון אתני. פוליטיקה, 23, 46-72.**
- אמיר, ג', ובן-זאב, נ' (2019). **חנא נקארה ותרומתו לחופש הביטוי בישראל. הארץ – הסדנה להיסטוריה חברתית.**
- ארבל, א' (2006). **פוקו וההומניזם. אור יהודה: דביר.**
- אריסטו (2009). **פוליטיקה, כרכים א'–ג' (נ' קרשון, מתרגמת). תל אביב: רסלינג.**
- ארנדט, ח' (2010). **יסודות הטוטליטריות (עידית זרטל, מתרגמת). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.**
- ברק, א' (2003). **את המשפט של העם יש ללמוד באספקלריה של מערכת החיים הלאומיים שלו. עלי משפט, ג, 377-390.**
- ג'בארין, ח' (2021). **קול העם? קולו של איזה עם? עיוני משפט מד 627-660.**
- גביון, ר', ועוז-זלצברגר, פ' (2012). **ישראל כמדינה לאומית וליברלית. משפט ואדם – משפט ועסקים, יד, 293-328.**
- גורביץ', ד', וערב, ד' (2012). **אנציקלופדיה של הרעיונות. תל אביב: כבל.**
- גפן, י' (1973). **יכול להיות שזה נגמר. בתוך: א' אינשטיין, ארץ ישראל הישנה והטובה. חיפה: ליטרטון.**
- זיידמן, ג' (2020א). **מבוא לכיוש. משפט ועסקים, כג, 1-19.**
- (2020ב). **פרסום שכר כביוש: לקחים מ"ספר הנישומים" של שנות החמישים. משפט ועסקים, כג, 759-825.**
- טאוב, ג' (2023). **על מה אתם מדברים כשאתם מדברים על דמוקרטיה. אתר מידה.**
- טאובר-פבזנר, ת', וערב, ת' (2023). **קריאה בדגל. הזמן הזה.**
- טהון אשכנזי, ע' (2023). **נשות הונגריה, פולין וקרוואטיה כבר יודעות: ערעור הדמוקרטיה פוגע בזכויות נשים – חוות דעת. המכון הישראלי לדמוקרטיה.**
- טלמון, י' (1956). **ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית. תל אביב: דביר.**
- להב, פ' (1999). **ישראל כמשפט: שמעון אגרנט והמאה הצינונית. תל אביב: עם עובד.**
- לחובסקי, א' (2007). **אימון באזרחות: יצירת הציות לדיני המס בישראל של שנות החמישים. זמנים, 98, 46-57.**
- מאוטר, מ' (2012). **משבר הרפובליקניות בישראל. משפט ואדם – משפט ועסקים, יד, 594-559.**

- נויברגר, ב' (1999). דמוקרטיה עם ארבעה כתמים. פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 9, 104.
- עוז-זלצברגר, פ' (2003). שורשים יהודיים של הרפובליקה המודרנית – הובס ולוק קראו עברית. תכלת, 13, 89.
- עוז-זלצברגר, פ' (2008). ההיסטוריה החדשה של המחשבה הפוליטית. בתוך: י' מאל (עורך) העידן של זמנים: המהפכה התרבותית בהיסטוריוגרפיה החדשה (עמ' 259–276). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- קברטין-אברהם, נ' (2018). סיפורו ההיסטורי של תקנון הכנסת: גורמים מעצבים והשלכות משטריות. חוקים, יב, 9–54.
- קימרלינג, ב' (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. תל אביב: עם עובד.
- רוזין, א' (2006). "קול העם" – דיוקנו של מאבק. בתוך: מ' בירנהק (עורך) שקט, מדברים! התרבות המשפטית של חופש הדיבור בישראל (עמ' 71–128). תל אביב: הוצאת רמות.
- שטרית, ש' (1990). ארבעים שנה למשפט החוקתי: התפתחויות בדיני חוקה – סוגיות נבחרות. משפטים, יט, 573–615.
- Barry, N. (1995). *An introduction to modern political theory* (3rd ed.). London: Macmillan Press.
- Dagger, R. (1997). *Civic virtues: Rights, citizenship and republican liberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Dahl, R. (1989). *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press.
- Jennings, J. (2000). Citizenship, republicanism and multiculturalism in contemporary France. *British Journal of Political Science*, 30(4), 575–597.
- O'donnell, G. (1998). Horizontal accountability in new democracies. *Journal of Democracy*, 9(3), 112–126.
- Outhwaite, W. (ed.) (2006). *The Blackwell dictionary of modern social thought* (2nd ed.). Malden, Ma.: Blackwell Publishing.
- Shklar, J. (1989). The liberalism of fear. In N. L. Rosenblum (ed.). *Liberalism and the moral life*. Cambridge, Ma.: Cambridge University Press, pp. 21–38.
- Shultziner, D. (2023). [The movement against democratic backsliding in Israel](#). *Sociological Forum*, 38(3), 896–903.
- Stearns, P. A. (2017). *Shame: A brief history*. Chicago: University of Illinois Press.
- Teorell, J., Coppedge, M., Lindberg, S., & Skaaning, S. E. (2019). Measuring polyarchy across the globe, 1900–2017. *Studies in comparative international development*, 54(1), 71–95.
- Waligórska, M. (2019). On the genealogy of the symbol of the cross in the Polish political imagination. *East European Politics and Societies*, 33(2) 497–521.